

Goederenverwerving van het Duitse Huis te Utrecht 1218-1536

Middeleeuwse Studies en Bronnen 183

Bijdragen tot de Geschiedenis van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht 9

Goederenverwerving van het Duitse Huis te Utrecht 1218-1536

JEREM VAN DUIJL



Hilversum
Verloren
2022

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Ridderlijke Duitse Orde, Balijs van Utrecht.

Afbeelding omslag: Pentekening van het stadsaanzicht van Utrecht in het Diarium van Aernout van Buchel (1565-1641). Bron: Universiteitsbibliotheek Utrecht: Hs.798-2, fol. 10v.

© 2022 Jeremia Jerre van Duijl
Uitgeverij Verloren bv
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 9789464550184
Tevens verschenen als proefschrift aan de Universiteit Leiden.

Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum
Opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	9
Inleiding	14
Goederenbezit en de grondbeginselen van de Duitse Orde	14
Ontstaansgeschiedenis van de Duitse Orde	15
Theoretisch kader en vraagstelling	18
Bronnen en onderzoeksaanpak	27
I DE FUNDAMENTELE JAREN: 1218-1256	31
I De stichting van het Duitse Huis te Utrecht	33
1.1 Inleiding	33
1.2 De komst van de Duitse Orde naar de Nederlanden tijdens de 5e kruistocht	35
<i>Groei van de Duitse Orde onder hoogmeester Hermann von Salza</i>	35
<i>Pacificering door kruistochtprediking in de Nederlanden</i>	38
<i>Nederlanders tijdens het beleg van Damiate</i>	41
<i>Schenkingen aan de Duitse Orde door Nederlandse kruisvaarders</i>	43
1.3 De stichting van het Duitse Huis te Utrecht	50
<i>Grensheer Sweder van Dingden en de Stichtse ministerialiteit</i>	50
<i>Stichtse strijders te Damiate en de Duitse Orde</i>	54
<i>Sweder II en de Slag bij Ane</i>	57
<i>Goederencollecte voor de stichting van een commanderij van de Duitse Orde in Utrecht</i>	61
<i>Het Duitse Huis en een ruimtelijke herindeling van Utrecht</i>	71
2 Onder de vleugels van het Hollandse gravenhuis (1231-1256)	75
2.1 Inleiding	75
2.2 Stichtse begunstigers	76
<i>Een bescheiden schenkingsgolf door Stichtse ministerialen</i>	76
<i>Stichtse ridders op kruistocht naar Aken</i>	80
<i>Steun van bisschop Otto III van Holland</i>	83
<i>Steun van bisschop Hendrik van Vianden</i>	86

2.3	Onder de vleugels van het Hollandse gravenhuis	88
	<i>Bidden: De patronaatsrechten van Valkenburg en Maasland</i>	88
	<i>Vechten: 32 morgen in Delft</i>	93
	<i>Overige begunstigers in Holland en Zeeland</i>	97
	<i>De Utrechtse kring van de Duitse Orde in de Partes Inferiores</i>	103
II	EXPANSIE: 1257-1365	109
3	Goederenvererving in 1257-1365	111
3.1	Inleiding	111
3.2	Het goederenbezit van het Duitse Huis te Utrecht in 1365	114
	<i>Het oudste pachtboek</i>	114
	<i>Het landbezit van het Duitse Huis in 1365</i>	115
	<i>Erfpacht en eigendom</i>	117
	<i>Tienden</i>	120
	<i>Tijnzen</i>	121
	<i>Renten uit huizen en hofsteden</i>	123
	<i>Patronaatsrechten</i>	124
	<i>Overige bezittingen</i>	127
3.3	Ontwikkeling van het goederenbezit tot 1365	129
	<i>Landvererving tot 1365</i>	129
	<i>Vette jaren rond 1267 en expansie tot 1278</i>	131
	<i>Gestage groei tot 1300</i>	137
	<i>Het decennium van de kentering</i>	142
	<i>Magere jaren na 1310 en de bouw van het nieuwe Duitse Huis</i>	146
4	Goederenvererving in relatie tot kruistochten	150
4.1	Inleiding	150
4.2	Schenkingen in subsidium Terre Sancte	151
	<i>Met het kruis getekende broeders in de jaren 1260</i>	151
	<i>Mislukte kruistochtplannen</i>	161
	<i>De laatste kruistochten naar het Heilige Land</i>	163
4.3	Pruisenreizen	168
	<i>Het Duitse Huis te Utrecht en Pruisenreizigers voor 1291</i>	168
	<i>Het Duitse Huis te Utrecht en Pruisenreizigers na 1291</i>	172
5	Politiek en patronage	175
5.1	Inleiding	175
5.2	Het Duitse Huis en het huis Holland	177
	<i>Vrijgevigheid in de vetestrijd</i>	177
	<i>Do ut des</i>	180
5.3	Een veranderlijk speelveld	183

	<i>Verdeel en heers</i>	183
	<i>Kop van Jut</i>	186
	<i>Transitie</i>	190
5.4	De wording van de balije Utrecht	196
	<i>Het ordeverband der Partes Inferiores</i>	196
	<i>Interne vorming van de balije Utrecht tot omstreeks 1300</i>	202
	<i>Plannen voor een Hollands-Zeeuwse kring ordenederzettingen</i>	205
	<i>De verhuizing van de commanderij Ophemert naar Tiel in 1328</i>	209
	<i>De reorganisatie van de commanderij te Maasland</i>	212
	<i>Friese vrijheid</i>	213
III CRISES EN HERVORMING: 1366-1536		217
6	Het goederenbezit in 1366-1536	219
6.1	Inleiding	219
6.2	De goedereninventarisatie van 1531-1536	221
6.3	Reconstructie van het goederenbezit rond 1530	227
	<i>Landbezit in Utrecht</i>	228
	<i>Landbezit in Holland, Zeeland en Gelre</i>	234
	<i>Overig goederenbezit</i>	238
6.4	Ontwikkeling van het goederenbezit tussen 1365 en 1536	240
7	Hernieuwde groei (1366-1419)	247
7.1	Inleiding	247
7.2	Geestelijke bloei en materiële groei	248
	<i>De vroege verspreiding van het monastiek observantisme in de balije Utrecht</i>	248
	<i>Aanvoerders van de observantiecampaagne in de landcommanderij, 1382-1396</i>	254
	<i>De bestuurlijke accenten van Johan van de Zande</i>	261
7.3	Koopgolf en pestepidemie	270
7.4	Pruisenreizen	274
8	Stagnatie, crises en herstel (1420-1536)	281
8.1	Inleiding	281
8.2	Stagnatie	283
	<i>Einde aan de groei</i>	283
	<i>De laatste observanten</i>	285
	<i>Van frictie naar schisma</i>	289
8.3	Perfecte storm	294
	<i>Schisma in het Sticht, schisma in de balije</i>	294
	<i>Geen plaats voor uit Pruisen teruggekeerde broeders</i>	296
	<i>Agrarische crisis</i>	302
8.4	Van hervorming naar groei	306

<i>Restauratie en hervorming door Johan van Drongelen</i>	306
<i>Goederen voor de landcommandeur</i>	312
Slotbeschouwing	318
<i>Dynamiek van de goederenverwerving</i>	318
<i>Verklaringen voor de goederenverwerving</i>	322
Summary	328
Bronnen en literatuur	339
Gebruikte afkortingen	339
Geraadpleegde archieven	339
Bronnenuitgaven, regesten en inventarissen	341
Literatuur	343
Websites	357
Index van persoons- en plaatsnamen	358
Curriculum vitae	374

VOORWOORD

Ik ben gefascineerd door landkaarten en middeleeuwse handschriften. Ze zijn als vreemde landen waar je naartoe kunt reizen om de wereld een stukje beter te begrijpen. De afgelopen jaren heb ik langs talloze kaarten en manuscripten mogen struinen, om structuren op het spoor te komen en orde aan te brengen in de bronnenrijkdom aangaande het goederenbezit van het Duitse Huis te Utrecht.

Deze intellectuele vreugde heb ik in de eerste plaats te danken aan de financier van dit onderzoek, de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht. Ik werd in staat gesteld mijn werk in volledige academische vrijheid uit te voeren. Een grote mate van vrijheid werd mij ook gegund door mijn promotores Hans Mol en Peter Hoppenbrouwers. Ik wil hen graag bedanken voor de prettige begeleiding en de enthousiasmerende gesprekken. Bijzonder genereus was de boekenverzameling die Hans mij ter beschikking stelde.

Van grote waarde was het goede contact met Leidse collega's, in het bijzonder tijdens de gesprekken over al die zaken die bij een promotie komen kijken. Memorabel zijn de koffiepauzes met kamergenoten Johan van de Worp, Frank Bethlehem en Jaap Ligthart, leden van de vakgroep middeleeuwse geschiedenis en iedereen die hier verder bij aansloot. Voor het solistische werk van een promovendus is het een groot geluk zulke fijne collega's te hebben. Marlisa den Hartog en Thijs Porck wil ik specifiek bedanken voor de gezamenlijke oprichting van het *Leiden Medievalists Blog*. Ik kijk hier met veel plezier op terug.

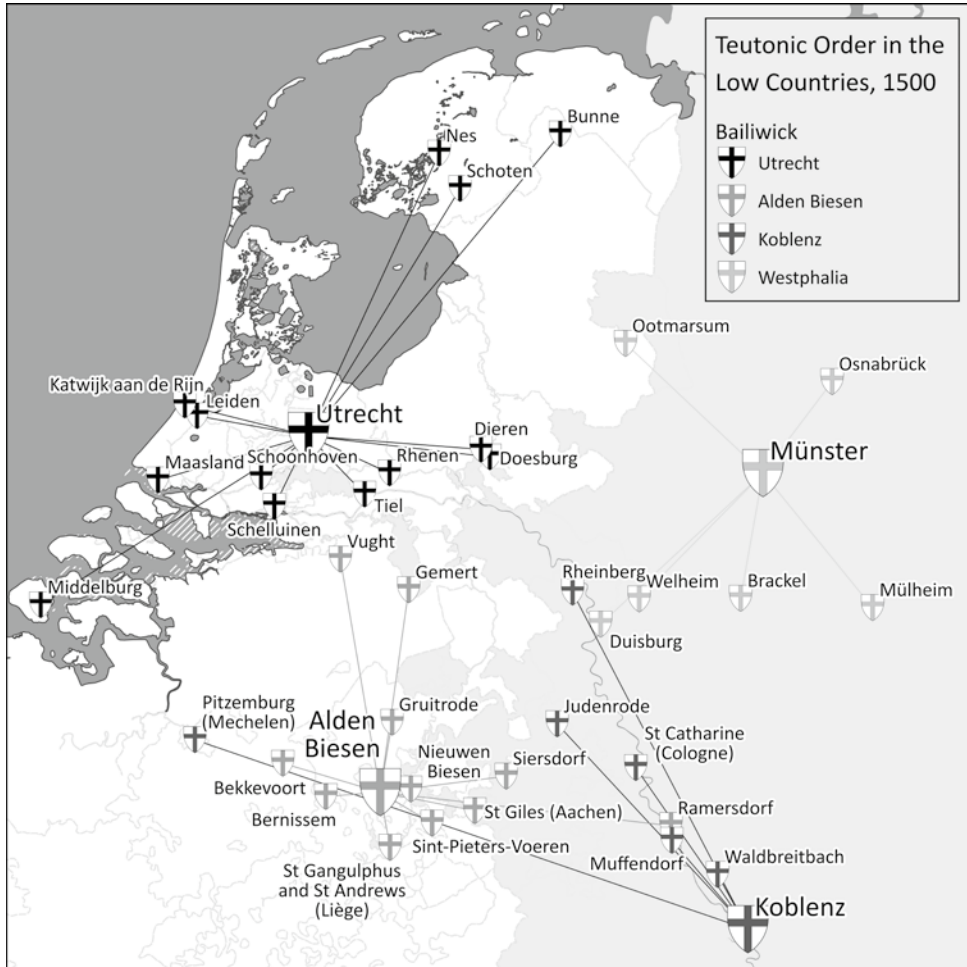
Op vele maandagen werd ik gastvrij in het archief van het Duitse Huis ontvangen door archivaris Annesietske Stapel. Ik kan me de gesprekken over de dertiende-eeuwse ridders die telkens in de stukken opduiken nog goed herinneren. Ze was ook betrokken bij een studiegroepje dat af en toe de bevindingen van mijn onderzoek bediscussieerde. Hier maakten verder Esther Brouwer en Ad van Ooststroom deel van uit. Aan Ad ben ik in het bijzonder veel dank verschuldigd. Hij volgde mijn onderzoek kritisch en was telkens bereid me te helpen met zijn GIS. Mijn dank hiervoor spreekt uit dit proefschrift.

Renger de Bruin wil ik hartelijk danken voor de keren dat hij mij in het Duitse Huis ontving. Hij wist mij in het bijzonder te enthousiasmeren met zijn kennis over het Duitse Huis in de Napoleontische tijd. Bram van den Hoven van Genderen en Kaj van Vliet waren bereid hoofdstukken te becommentariëren. Veel dank hiervoor!

Aan NWO wil ik dank uitspreken voor het bieden van een tijdelijke aanstelling aldaar. Door deze onderbreking van mijn project kon ik afstand nemen van mijn onderzoek, om vervolgens gedisciplineerd het boek te voltooien en terug te keren naar deze boeiende en prettige werkomgeving.

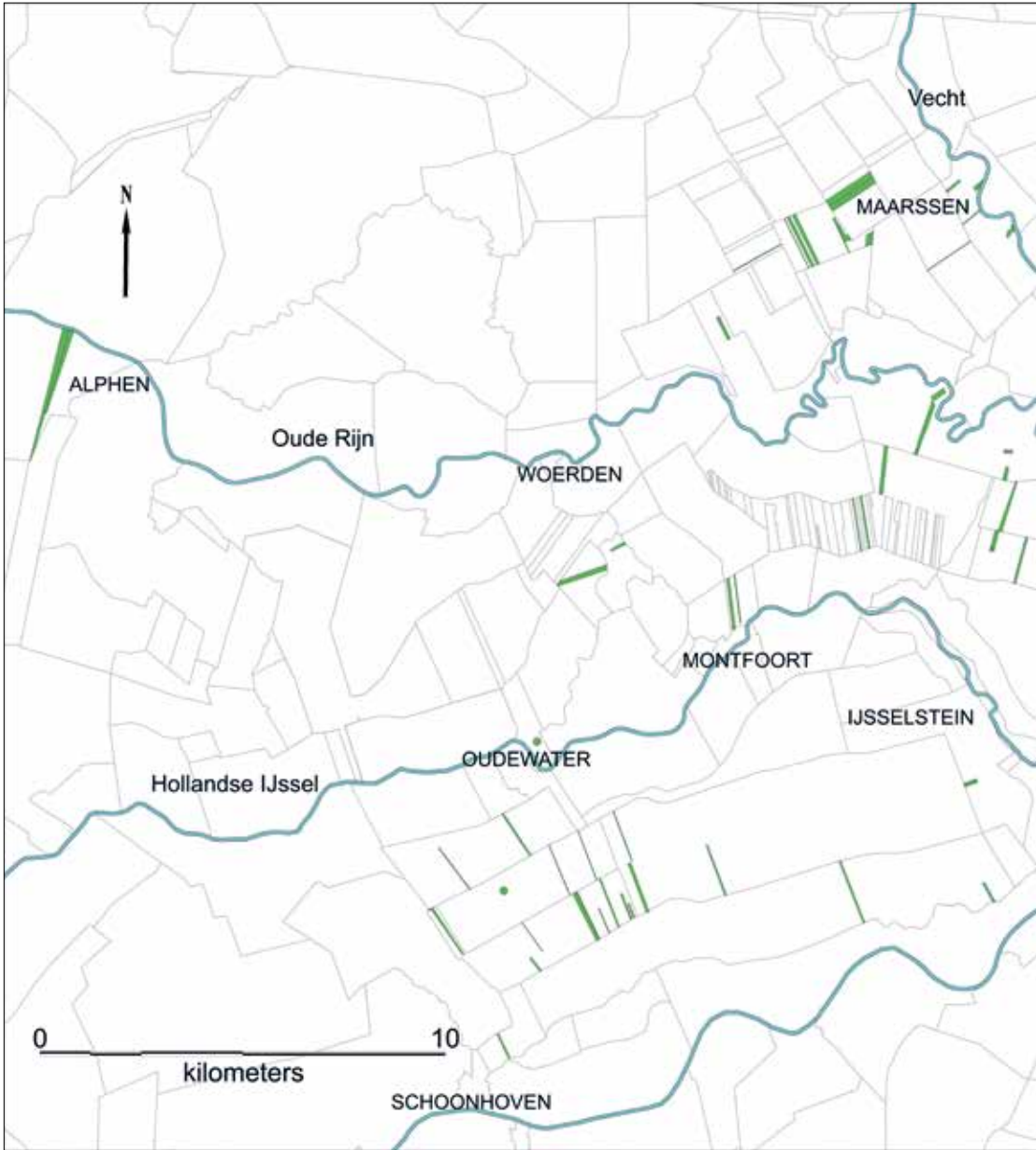
Familie en vrienden ben ik dankbaar voor het geduld waarmee zij ogenschijnlijk niet ongerust bleven vragen hoe het met mijn onderzoek ging. De start van mijn promotieonderzoek vond bijna gelijktijdig plaats met mijn huwelijk met Mareike. Sindsdien zijn we verschillende keren verhuisd, hebben we altijd meer dan genoeg mooi werk te doen gehad en zijn we gezegend met twee prachtige kinderen. Lieve Mareike, jij bent mijn rots in de branding. Zonder jou had dit onderzoek geen kans van slagen gehad. Dankjewel dat ik deze reis samen met jou mag maken.

KAART 0.1 COMMANDERIJEN VAN DE DUITSE ORDE IN DE NEDERLANDEN OMSTREKS 1500

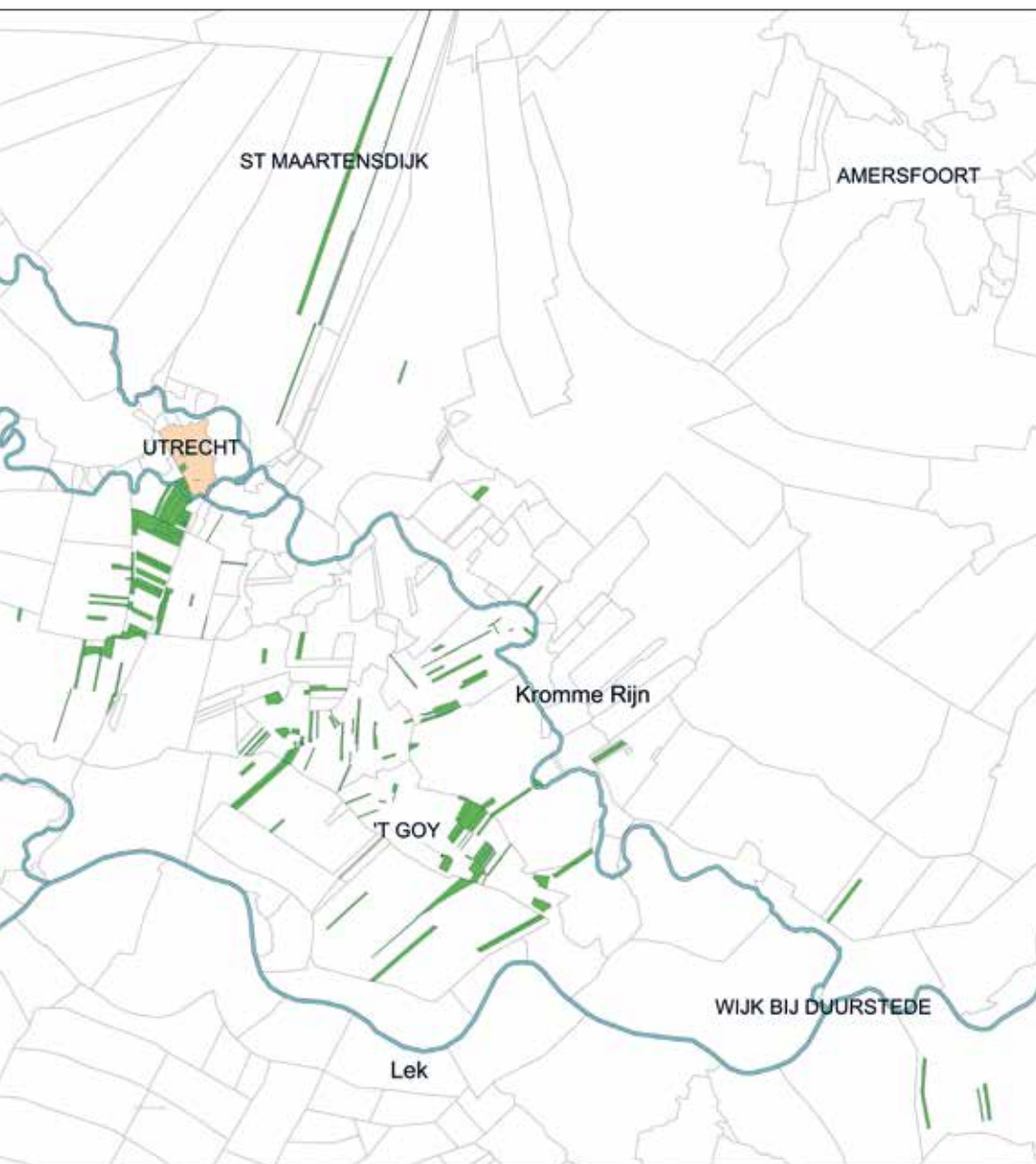


Overgenomen uit: R.J. Stapel, *Medieval authorship and cultural exchange in the late fifteenth century: The Utrecht chronicle of the Teutonic Order* (Abingdon en New York 2021) xx.

KAART 0.2 HET LANDBEZIT VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT IN HET NEDERSTICHT OMSTREEKS 1500



Gemaakt in een Geografisch Informatiesysteem (GIS) in samenwerking met de heer Ad van Oostroom.



INLEIDING

GOEDERENBEZIT EN DE GRONDBEGINSELEN VAN DE DUITSE ORDE

Op 25 september 1590 deed het Hof van Holland uitspraak in een rechtszaak die door Simon Gerritsz Storm van Wena, als man en voogd van Catharina van Egmond van Merestein, was aangespannen tegen Jacob Taets van Amerongen en Dirk de Blois van Treslong. De laatste bestuurde als commandeur een nederzetting van de Duitse Orde in de plaats Maasland ten zuidwesten van Delft. Deze lokale vestiging viel bestuurlijk onder een regionaal hoofdhuis in Utrecht. In dit Utrechtse district, dat in de terminologie van de Duitse Orde een balijs wordt genoemd, had Jacob Taets van Amerongen als zogeheten landcommandeur de leiding. De rechtszaak draaide om het kapitaal dat de in 1560 overleden landcommandeur Albert van Egmond van Merestein had achtergelaten. Een deel hiervan had hij aan de eisers vermaakt, maar de orde verzette zich hiertegen. Het Hof oordeelde in 1590 in het voordeel van de eisende partij. De zaak sleepte zich vervolgens echter nog tot in de vroege zeventiende eeuw voort.¹

Het interessante aan deze zaak is niet de uitkomst ervan, maar de argumentatie die beide partijen gaven ter onderbouwing van hun standpunt. Eiser Simon Gerritsz Storm van Wena zette uiteen dat zijn vrouw een dochter was van de voormalige landcommandeur Albert van Egmond van Merestein en zijn concubine Elisabeth. Laatstgenoemde woonde in een huisje bij het zogeheten Duitse Huis in Utrecht, het gebouwencomplex waarin de broeders verbleven. De Duitse Orde was volgens de aanspanners van de rechtszaak in essentie een organisatie van ridders die vanouds het christelijk geloof militair verdedigden. Omdat de strijd zich ver weg afspeelde en de Utrechtse broeders al geruime tijd de wapens niet meer hadden opgenomen, zouden zij geleidelijk ‘in devotie zijn geraakt’.² Daarom zouden zij priesters in hun midden hebben opgenomen, maar van een religieuze gemeenschap was in feite geen sprake. De conclusie moest daarom zijn dat de balijs Utrecht van de Duitse Orde als een wereldlijke organisatie beschouwd moest worden, waarvan de ridderbroeders konden beschikken over privébezit dat zij konden vervreemden.

De verdediging bracht hier tegenin dat ridderbroeders zoals Albert van Egmond van Merestein wel degelijk geestelijken waren. Zij onderscheidden zich immers van wereld-

¹ J. van der Meer, *Geestelijk vader. De strijd om de nalatenschap van Albert van Egmond van Meerestein aan het einde van de zestiende eeuw* (scriptie Universiteit Utrecht 2003).

² ARDOU, inv.nr. 278.5, fol. 2-3.

lijke personen door hun mantel met daarop het kruis van de Duitse Orde. Bovendien moesten ridders de kloostergeloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid afleggen. Hierin had deze partij gelijk. Albert had zich echter niet aan het celibaat gehouden. Daarnaast had hij volgens de armoedegeloofte geen privébezit mogen hebben. Alles wat broeders gedurende hun leven verkregen, kwam toe aan de orde die zij dienden. Albert had echter goederen aan derden gegeven. Zijn verbroken geloftes maakte het betoog van de verdediging niet sterker. De broeders meenden hun verweer kracht bij te kunnen zetten door Elisabeth af te schilderen als de ‘langneusde hoer’ en een ‘vile persoon van sobere conditie’, die krijgsvolk was gevolgd tot Albert op haar pad kwam. Albert daarentegen was een ‘treffelijk edelman gecomen van grooten huijse.’³ De toon van de pleidooien weerspiegelt de felheid waarmee deze twist voor het gerecht werd uitgevochten.

De rechtszaak legde pijnlijk bloot hoe weinig er halverwege de zestiende eeuw nog van de religieuze beginselen en uitvoering van de taakstelling van de Duitse Orde in de balije Utrecht resteerde. Daarnaast illustreert de kwestie de verbondenheid van deze beginselen met het goederenbezit. Door de verwatering van de doelstellingen van het Duitse Huis kon de rechtmatigheid van zijn bezit, het materiële fundament van de organisatie, ter discussie worden gesteld. Wat dit betreft markeert de rechtszaak een discontinuïteit ten opzichte van de voorgaande eeuwen. Sinds de oprichting in 1231 was het goederenbezit van het Duitse Huis sterk gegroeid, vooral wanneer de broeders met het uitvoeren van de taakstellingen van hun orde voorzagen in een maatschappelijke behoefte. Dat wil niet zeggen dat de Utrechtse landcommanderij gedurende de middeleeuwen enkel materiële voorspoed heeft gekend. Expansieve perioden werden afgewisseld door crises in de organisatie en in het beheer van het goederenbezit. Het is die wisselwerking tussen goederenverwerving en het functioneren van het Duitse Huis te Utrecht in de maatschappelijke context gedurende de middeleeuwen, die de thematiek vormt van dit onderzoek.

ONTSTAANSGESCHIEDENIS VAN DE DUITSE ORDE

De wording van de Duitse Orde kan niet los gezien worden van de kruistochten. Na de verovering van Jeruzalem in 1099 door deelnemers van de eerste kruistocht keerden de meeste kruisvaarders terug naar de gebieden in Europa waar zij vandaan kwamen. Onder de achterblijvers in de Levant bevonden zich geestelijken. Voor hen gold een verbod om te vechten, waardoor zij voor hun verdediging aangewezen waren op anderen.⁴ Ook pelgrims die het Heilige Land bezochten hadden bescherming nodig. Tijdgenoot en aartsbisschop Willem van Tyrus schreef over ridders die zich aanvankelijk hadden voorgenomen een geestelijk leven te leiden onder de hoede van reguliere kanunniken maar al snel militair actief bleven door bescherming van pelgrims op zich te nemen. In hun hoedanigheid als strijders voor God legden ze echter wel de drie kloostergeloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid af. Koning Boudewijn II van Jeruzalem (1118-1131) gaf hun een onderko-

3 ARDOU, inv.nr. 278.1, fol. 63r.

4 A.J. Forey, *The Military Orders. From the twelfth to the early fourteenth centuries* (Londen 1992) 7-11.

Aan de Springweg in het centrum van Utrecht staat het zogeheten Duitse Huis. Het werd halverwege de veertiende eeuw gebouwd als opvolger van een dertiende-eeuws gebouwencomplex buiten de stadsmuur. Dit Duitse Huis was de hoofdvestiging van de Duitse Orde in de Noordelijke Nederlanden. Net als bijvoorbeeld de Orde van de Tempeliers en de Johanniterorde was deze orde actief betrokken bij de kruistochten. Vooral na de val van het laatste kruisvaardersbolwerk in het Midden-Oosten in 1291, vochten de ridders van de Duitse Orde tevens in het Oostzeegebied, alwaar een heuse ordestaat ontstond.

Het zijn de militaire activiteiten die dergelijke geestelijke ridderorden bekend hebben gemaakt en die ook in het historisch onderzoek de meeste aandacht hebben gekregen. Minder bekend zijn echter de vestigingen in de herkomstgebieden van de broeders, alwaar ridders en priesters gezamenlijk een religieus leven leidden in nederzettingen zoals het Duitse Huis. Daar beheerden ze het lokale goederenbezit van de Duitse Orde, waarmee de eigen leefgemeenschap kon worden bekostigd en een bijdrage kon worden geleverd aan de activiteiten van de orde elders. In dit boek wordt inzichtelijk gemaakt hoe de goederenvererving van het Duitse Huis gedurende de middeleeuwen tot stand kwam. Veel aandacht gaat bijvoorbeeld uit naar de beweegredenen van schenkers. Voor het onderzoek is rijkelijk geput uit een gevarieerde schat aan bronnen, zoals oorkonden, pachtregisters en landkaarten. Kruistochten, devotie, politiek en patronage, leiderschapskwaliteiten en economische omstandigheden komen naar voren als de factoren die de ontwikkeling van de goederenvererving in verschillende vormen hebben bepaald.

